

**Ingliz va o'zbek tillarida harakatni ifodalovchi fe'llarning
pragmalingvistikadagi xarakterli xususiyati.**

Avezova Nigora Safarovna
O'zbekiston davlat
jahon tillari universiteti
nigoraavezova76@gmail.com

Annotatsiya.

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida harakatni ifodalovchi fe'llarning pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tana harakati bilan bog'liq fe'llar nutqning nafaqat semantik, balki pragmatik qatlamini ham tashkil etadi. Maqolada pragmalingvistika nazariyalari asosida tanlangan fe'llarning muloqot jarayonidagi kommunikativ va madaniy funksiyalari o'rganilgan, ikki til o'rtasida taqqoslama tahlil keltirilgan.

Kalit so'zlar: pragmalingvistika, tana harakati, fe'l, nutq akti, semantika, kontekst, madaniyatlararo tafovut, qiyosiy tipologiya.

Annotation

This article analyzes the pragmatic features of verbs denoting human body movements in English and Uzbek. Such verbs play an essential role not only in the semantic but also in the pragmatic layer of speech. Based on pragmalinguistic theories, the paper explores the communicative and cultural functions of selected verbs in both languages and provides a comparative analysis of their usage.

Keywords: pragmalinguistics, body movement, verb, speech act, semantics, context, intercultural difference.

Аннотация

В данной статье рассматриваются прагматические особенности глаголов, обозначающих движения частей тела человека в английском и узбекском языках. Эти глаголы играют важную роль не только в семантическом, но и в прагматическом уровне речи. На основе теорий прагмалингвистики исследуются коммуникативные и культурные функции данных глаголов и проводится их сопоставительный анализ.

Ключевые слова: прагмалингвистика, движение тела, глагол, речевой акт, семантика, контекст, межкультурные различия.

Kirish

Tilshunoslikda so‘nggi yillarda nutqning ma‘nodosh, konnotativ va kontekstual jihatlari bilan bir qatorda **pragmatik omillar** ham keng o‘rganilmoqda. Pragmalingvistika insonning nutqdagi niyati, maqsadi va ta’sir kuchini tadqiq etuvchi yo‘nalish sifatida fe’llarning ma‘no qatlamlarini yangi nuqtai nazardan tahlil qiladi.

“Pragmatika” — yunoncha “ish”, “harakat”, kabi fikrlarni anglatib, nutqdagi til birliklarining funksionalligini o‘rganuvchi semiotika va tilshunoslikning yo‘nalishidir. Bu soha Sokratdan oldingi davrlarda ham qo‘llanilgan va keyinchalik uni J.Lokk, E.Kant singari faylasuflar Aristoteldan o‘zlashtirganlar. Shu yo‘sinda “Pragmatika” oqimi vujudga keldi. Yillar o‘tib bu fan sohasi zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishiga aylanib bordi. Bugungi kunda “Pragmatika” — “Pragmalingvistika” nomli yangi soha sifatida rivojlanib, o‘rganilmoqda va tadqiqotlar olib borilmoqda.

Pragmalingvistika tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida o‘tgan asrning 70-yillarida shakllandi. 1970-yilda Dordrext shahrida “Tabiiy tillar pragmatikasi” (Pragmatikes of natural languages) mavzusida xalqaro konferensiya bo‘lib o‘tdi. Konferensiya yakunida barcha qatnashuvchilar yagona: “Tabiiy til vositasida bajariladigan muloqotning pragmatik xususiyatlari ushbu muloqotning sintaktik va semantik xususiyatlari kabi lingvistik nazariyasi doirasida o‘rganilishi lozim” fikrga kelishdi. “Pragmalingvistika” fani gnoseologiya, tasavvuf, mantiq, (formal, dialektik), ilmiy tadqiqot metodologiyasi, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixologiya, axborot texnologiyalari fanlari bilan bog‘liq bo‘lib, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “Til tarixi”, “Tilshunoslik nazariyasi”, “Sotsiollingvistika”, “Psixolingvistika”, kabi fanlar bilan uzviy va ketma-ket bog‘lanadi.

Pragmalingvistikaning asosiy maqsadlaridan biri lisoniy imkoniyatlarning nutqiy voqelanishini, ya’ni tilni axborot-kommunikatsiya vositasi sifatida o‘rganishdir. O‘tgan asr oxirlarida antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlaridan biri sifatida maydonga kelgan pragmalingvistikada til egalarining borliqni idrok etishi, olam haqidagi tasavvurlari va uni tilda aks ettirishi, lisoniy tafakkuri, til ko‘nikmasi, nutqiy faoliyati, nutq obyekti haqidagi bilimlari, ruhiyati, voqelikka munosabati, kasb-kori, yoshi, gender belgisi kabi nolisoniy omillar bilan bog‘liq holda tadqiq etishga jiddiy e’tibor qaratila boshlandi. Pragmalingvistika hozirgi kunga kelib o‘rganish ob’yekti,

asosiy tushunchalari, terminologik tizimi, nazariy muammolari, maqsad va vazifalarini aniq belgilab oldi. Pragmalingvistikaning tadqiqot obyekti, ya'ni muloqot tizimi tahlili asosini faoliyat nazariyasi tashkil etadi. Keyingi yillarda so'z darajasida ifodalangan axborot lisoniy birlikning keng kontekstda funksiyaga kirishuvi nuqtai nazardan o'rganila boshlandi. Bu o'rinda lisoniy birlik ifodalaydigan kommunikativ maqsad, munosabat, harakat va ularning emotiv, volyuntativ, appelyativ, munosabat o'rnatuvchi va estetik funksiyalari qo'shimcha (konotativ) ma'no, pragmatic ma'no sifatida ham talqin qilina boshlandi. Bu yerda so'zlovchi shaxs yoki muallifning tinglovchi yoki kitobxonning diqqat-e'tiborini tortish, ularga kommunikativ ta'sir qilish, qiziqtirib qo'yish, fikrini jalb qilish yoki aksincha, chalg'itish, hayajonga solish, to'qinlantirish, ishontrish yoki aldashga urinishida so'zning, so'z birikmasining, ekspressiv-emotsional baholovchi konotativ ma'nosini, ya'ni pragmatic ma'nosini tadqiq qilish ehtiyoji vujudga keldi. Shunday qilib so'z ifodalaydigan qo'shimcha ma'noni qo'llash kommunikativ-pragmatik ehtiyoj va qarashlar orqali ro'y beradi.

Ayniqsa, inson tana a'zolari bilan bog'liq harakat fe'llari — bosh irg'ash, qo'l silkitish, ko'z qisish kabi birliklar — muloqot jarayonida muhim kommunikativ yukni bajaradi. Ushbu fe'llar faqatgina jismoniy harakatni emas, balki **rozilik, e'tiroz, befarqlik, kinoya yoki samimiyat** kabi holatlarni ham bildiradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi bunday fe'llarni taqqoslab o'rganish ularning semantik hamda pragmatik o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi tana a'zolari harakatini ifodalovchi fe'llarning **pragmatik funksiyalarini** tahlil qilish, ularning **madaniy kontekstdagi** o'rnini aniqlashdir. Pragmalingvistika fan sifatida 20-asrning ikkinchi yarmida shakllandi. G. Leech (1983) va S. Levinson (1983)larning asarlarida pragmatika nutq aktlari, kontekst va ma'no munosabatlarini izohlaydigan mustaqil yo'nalish sifatida ko'riladi. H. Grice (1975) esa "hamkorlik prinsipi"ni ilgari surib, muloqotda ishtirokchilarning bir-biriga qanday tarzda ma'no yetkazishini tushuntirib berdi.

Pragmatik tahlilda fe'lning semantik ma'nosi emas, balki **gapiruvchi niyati** va **tinglovchiga ta'siri** asosiy o'rinni egallaydi. Masalan, "U bosh irg'adi" jumlasini vaziyatga qarab *rozilik*, *tasdiq*, yoki *beparvolik*ni ifodalashi mumkin. Shu bois, tana a'zolari harakatini ifodalovchi fe'llar **noverbal kommunikatsiya** elementlari bilan uzviy bog'liq.

Mazkur fe'llar nutqda nafaqat harakatni tasvirlaydi, balki kommunikativ maqsadni amalga oshirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Ingliz tilida “to nod”, “to shrug”, “to wink” kabi fe'llar ko'pincha yashirin ma'no, hissiy munosabat yoki ijtimoiy pozitsiyani ifodalasa, o'zbek tilidagi “bosh chayqamoq”, “qosh uyamoq”, “ko'z qisib qo'ymoq” kabi birliklar milliy mentalitet va madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq holda qo'llanadi. Bu esa pragmatik ma'noning til va madaniyat o'rtasidagi aloqadorlik asosida shakllanishini ko'rsatadi. Shuningdek, tana a'zolari harakatini bildiruvchi fe'llarning pragmatik xususiyatlari nutq vaziyatiga, ishtirokchilarning ijtimoiy maqomiga, yoshiga hamda kommunikativ muhitga qarab o'zgaradi. Masalan, o'zbek nutq madaniyatida “bosh egmoq” hurmat va itoat belgisi sifatida talqin qilinsa, ingliz madaniyatida ayni harakat oddiy salomlashuv yoki e'tirof ma'nosini anglatishi mumkin. Demak, bir xil harakat turli madaniy makonlarda turlicha pragmatik yuklama kasb etadi.

Bundan tashqari, bunday fe'llar badiiy matnlarda personajning ruhiy holatini ochib berishda muhim stilistik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Yozuvchi qahramonning ichki kechinmalarini bevosita tasvirlamasdan, uning tana harakati orqali kitobxonga yetkazadi. Natijada nutqning ta'sirchanligi va emotsional-ekspressivligi kuchayadi. Shu jihatdan, tana a'zolari harakatini ifodalovchi fe'llarning pragmatik tahlili tilshunoslikning semantika, pragmatika va madaniyatlararo kommunikatsiya kabi yo'nalishlari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ingliz tilida tana a'zolari harakatini ifodalovchi fe'llar ko'p uchraydi: *to nod* (*bosh iringamoq*), *to wave* (*qo'l silkitmoq*), *to shrug* (*yelka qisib qo'ymoq*), *to wink* (*ko'z qisib qo'ymoq*), *to clap* (*qarsak chalmoq*) kabi. Bu fe'llar semantik jihatdan jismoniy harakatni bildirsa-da, pragmatik kontekstdagi ma'nosi vaziyatga qarab o'zgaradi:

Inglizcha fe'l	Denotativ ma'no	Pragmatik ma'no
To nod	Boshni pastga egish	Rozilik, tasdiq
To shrug	Yelkani ko'tarish	Beparvolik, noaniqlik
To wave	Qo'l silkitish	Salomlashish yoki xayrlashish
To wink	Ko'z qisish	Kinoya, sirli imo
To clap	Qarsak chalish	Maqtov, quvonch

Masalan, *He shrugged his shoulders* iborasi u yelkasini qisdi tarzida tarjima qilinsa-da, ingliz tilida bu ko‘pincha “bilmayman”, “menga farqi yo‘q” kabi befarqlik ifodasini beradi.

O‘zbek tilida ham tana a‘zolari bilan bog‘liq fe‘llar turlicha ma‘nolarni anglatadi: *bosh irg‘amoq, qo‘l silkitmoq, ko‘z qisish, yelka qisish, qarsak chalish* kabi.

Quyidagi jadvalda ularning pragmatik xususiyatlari keltirilgan:

O‘zbekcha fe‘l	Denotativ ma‘no	Pragmatik ma‘no
Bosh irg‘amoq	Boshni egish	Rozilik, tasdiq
Ko‘z qisish	Ko‘zni qisish	Ogohlantirish, iltifot, kinoya
Qo‘l silkitish	Qo‘lni harakatlantirish	Salomlashish, xayrlashish
Yelka qisish	Yelkani ko‘tarish	Beparvolik, ojizlik
Qarsak chalish	Kaftni urish	Quvonch, maqtov

Bu fe‘llarning aksariyati xalq og‘zaki ijodida, kinofilmlarda va kundalik so‘zlashuvda keng ishlatiladi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi tana harakati fe‘llari orasida semantik o‘xshashliklar mavjud bo‘lsa-da, **pragmatik talqin** ko‘pincha madaniy kontekstga bog‘liq. Masalan: *To wink* (ko‘z qisish) ingliz tilida ko‘proq flört yoki kinoya ma‘nosini bildiradi, o‘zbek tilida esa bu imo *ogohlantirish* yoki *hazil* sifatida qabul qilinadi.. *To wave* (qo‘l silkitish) ingliz tilida salomlashish yoki xayrlashishni bildirsa, o‘zbek tilida bu harakat ba‘zida *e‘tiborsizlik* yoki *menga farqi yo‘q* ma‘nosida ham ishlatiladi.

Shunday qilib, pragmatik farqlar milliy madaniyat, muloqot me‘yorlari va tana tilining o‘ziga xos talqiniga bog‘liq holda shakllanadi.

Har bir madaniyatda belgili (simbolic) hisoblanadigan aniq harakat mavjud. Agar harakat shunchaki so‘zma-so‘z tarjima qilinsa, asliyatdagi birlikning ma‘nosi yo‘qqa chiqishi mumkin. Bu asliyat matnida ma‘nosi muhim blgan birliklarga e‘tiborsizlikdan hosil bo‘ladi. Masalan: *He nodded his head*.

Agar harakat shakli qabul qiluvchi tilidagi boshqa shakl bilan bog‘langan bo‘lsa, ba‘zida belgili harakatni tarjima qilish qiyin kechadi. Misol uchun, agar asliyat tilida “musht ko‘rsatish” boshlangan bo‘lsa, tarjimon imo-ishora ma‘nosini aniqlashtirish uchun “azob” ni ko‘rsatishi mumkin. Biroq “Musht ko‘rsatish” tarjima tilida boshqa ma‘noni bildirsa, bunday tarjima o‘quvchilarning matnni tushunishiga xalal beradi. Muhimi shuki, tarjimon asliyat tilida ham, tarjima tilida ham, belgili harakat har xil

ma'noga egaligidan xabardor bo'lishi kerak. Quyida ingliz tilida belgili harakatni ifodalovchi ba'zi harakat fe'llari berilgan.

1. Wrinkling up nose (burnini qimirlatish)
2. Raise eyebrow (qoshini chimirish)
3. Shrug of shoulders (yelka uchirish)
4. Nod of head (bosh qimirlatish)
5. Clench teeth (tishni g'ijirlatish)
6. Hands on hips, feet apart¹ (yelka qisish).

Yuqorida keltirilgan misollardagi fe'llar boshqa kontekstda kelganida boshqacha ma'no bildirishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi *raise* so'zi o'zbek tilidagi *ko'tarmoq* bilan ekvivalent bo'ladi. Ammo *raise + eyebrow* ko'rinishida kontekst/valentlik hosil qilinganda o'zbek tiliga qoshni ko'tarish emas, qoshni chimirish deb tarjima qilinishi lozim.

Xulosa. Tana a'zolari harakatini ifodalovchi fe'llar ingliz va o'zbek tillarida nafaqat harakatni, balki nutqning yashirin pragmatik qatlamini ifodalaydi. Ular orqali suhbatdoshning niyati, hissiy holati, ijtimoiy mavqei va madaniy qadriyatlari namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijasida ma'lum bo'ldiki, ayrim fe'llar ikki tilda semantik jihatdan o'xshash, ammo pragmatik jihatdan farqli bo'lishi mumkin. Shu sababli ularni tarjima jarayonida kontekstual tahlil qilish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Grice, H. P. (1975). *Logic and Conversation*. Oxford University Press.
2. Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
3. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
4. Nurmonov, A. (2001). *Til va nutqning pragmatik tahlili*. Toshkent: Fan.
5. Karimov, A. (2018). *O'zbek tilida harakat fe'llarining semantikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
6. G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. – B.27.
7. D. Turdaliyeva (2025) "Til va adabiyot.uz" Toshkent.- B.167-169

¹ G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. – B.27.